

МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО ГАРАНТУВАННЯ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Аналізується зайнятість сільського населення з метою оцінки особливостей формування соціально-трудових відносин у сільській місцевості. Визначаються ключові проблеми сучасних зрушень та механізму гарантованого забезпечення зайнятості на сільських територіях в умовах адаптації до світового економічного простору.

Ключові слова: гарантування зайнятості, сільські території, механізм державного регулювання.

Татьяна Гоголь. Механизмы государственного гарантирования занятости населения сельских территорий

Анализируется занятость сельского населения для оценки особенностей формирования социально-трудовых отношений в сельской местности. Определяются ключевые проблемы современных сдвигов и механизма гарантированного обеспечения занятости на сельских территориях в условиях адаптации к мировому экономическому сообществу.

Ключевые слова: гарантирование занятости, сельские территории, механизм государственного регулирования.

Tetiana Gogol. Mechanisms of government regulation of rural population employment

Employment of rural population in order to estimate features of social labour relations forming in rural locality is analysed. The key problems of modern changes and mechanism of the assured providing of employment on rural territories in the conditions of adaptation to world economic space are determined.

Key words: guaranteeing of employment, rural territories, mechanism of government control.

Зайнятість населення має бути гарантом у забезпеченні кожним працюючим свого добробуту відповідно до трудового внеску, знань і здібностей. Кризова ситуація, яка охопила всі сектори економіки України, створює відповідну соціальну напругу в суспільстві. На тлі поглиблення руйнівних процесів працересурсного потенціалу основних галузей виробництва спостерігається, з одного боку, звуження сфери прикладання праці, а з іншого – невідповідність професійно-кваліфікованої якості робітників потребам роботодавців та зростання безробіття. Це зумовлює необхідність державного регулювання зайнятості для забезпечення її оптимального рівня та ефективності. Особливої уваги з боку держави та органів місцевого самоврядування потребує регулювання зайнятості сільського населення. Поняття регулювання у сфері праці досить складне й неоднозначне. Існує думка про те, що воно негативно впливає на соціальну захищеність людей, але

дослідження питань щодо ринків праці та зайнятості лише поверхово торкаються особливостей самого механізму регулювання зазначеної сфери в умовах глобалізації економіки.

Зайнятість населення, що проживає на території України, забезпечується державою шляхом проведення активної соціально-економічної політики, спрямованої на задоволення його потреб у добровільному виборі виду діяльності, стимулювання створення нових робочих місць і розвитку підприємництва [5]. За період проведення економічних реформ державою, по-суті, створено нову систему регулювання ринку праці і зайнятості, проте окремі її елементи в умовах кризи і спаду виробництва не відпрацьовані, а тому потребують суттєвого вдосконалення і приведення у відповідність до вимог мінливого ринкового середовища. У цих складних соціально-економічних умовах значно підвищується роль науки державного управління, завданням якої є знаходження ефективних шляхів виходу із затяжної кризи та безробіття, особливо в селах. Зважаючи на достатньо високу питому вагу сільського населення в загальній чисельності населення України (31,4 %) [9, с. 23], важливість і актуальність проблем його зайнятості на сучасному етапі аграрного реформування важко переоцінити. Усе це дає підставу віднести питання структурних змін на ринку праці і зайнятості до невідкладних завдань для уповноважених органів державної влади на макроекономічному та регіональному рівнях.

З початком ринкових перетворень в українському суспільстві проблеми зайнятості, безробіття та соціально-трудових відносин постійно перебувають у полі зору вітчизняних учених. Вагомий внесок у розробку цієї тематики зробили Д. Богиня, О. Грішнова, Ю. Краснов, А. Колот, В. Онікієнко, С. Пирожков, І. Петрова, Е. Лібанова, М. Шаленко та ін. Проблеми зайнятості сільського населення порушують у своїх працях О. Бородіна, О. Булавка, Г. Купалова, І. Прокопа, К. Якуба.

Наукова розробка концептуальних теоретико-методологічних засад та прикладних соціально-економічних аспектів побудови ефективної політики зайнятості на сільських територіях на етапі економічних трансформацій в Україні обмежується блоками макроекономічного регулювання, державного будівництва та соціального захисту населення. Водночас, незважаючи на наявність ґрунтовних досліджень, ряд досягнутих у минулому здобутків у справі гарантованого забезпечення зайнятості і регулювання соціально-трудових відносин були значною мірою втрачені.

Поглиблене вивчення сучасних аспектів проблем зайнятості на сільських територіях у контексті цієї статті має такі цілі:

1) виявлення основних тенденцій розвитку зайнятості сільського населення України на основі аналізу динаміки основних показників зайнятості за період 2000–2009 рр., що дозволить виявити певні особливості сучасних трансформаційних процесів у сфері зайнятості населення на сільських територіях України як цілісної системи за її елементами;

2) визначення основних напрямів оптимізації рівня зайнятості населення сільських територій на основі розроблення механізму гарантування зайнятості, що надасть можливість наукового обґрунтування інституціонального забезпечення соціально-трудових відносин.

Механізм регулювання зайнятості населення містить весь спектр соціально-економічних відносин, а також юридичних, організаційних і психологічних прийомів, методів і інструментів, які забезпечують їх функціонування в системі трудових відносин. Зайнятість населення є одним із головних індикаторів макроекономічної рівноваги. Ми поділяємо думку доктора економічних наук В. Онікієнка, який стверджує, що функціонування ринку праці та рівень зайнятості залежать від динаміки розвитку економіки країни та суспільних відносин, основу яких становлять відносини власності, виробничі зв'язки, економічна свобода суб'єктів ринку праці, баланс між ринковою ефективністю та соціальною справедливістю, а також від ступеня розвитку людини як носія робочої сили [4, с. 102]. Водночас механізми гарантованого забезпечення зайнятості населення і регулювання соціально-трудових відносин під час реформ були значною мірою деформовані. Це виявляється в ослабленні: державних гарантій отримання оплачуваної роботи і збереження першого робочого місця для молоді, а також державного контролю за охороною і безпекою праці; системи захисту інтересів працюючих через профспілки, особливо в приватному секторі; системи підготовки, перепідготовки, навчання і підвищення кваліфікації працівників на підприємствах; обмеженні доступу до безкоштовного професійного навчання. Головні зусилля держави щодо ринку праці сконцентровані переважно на регулюванні масштабів офіційного безробіття, соціальному захисті населення від безробіття на страхових засадах. У результаті вдалося уникнути масштабних негативних явищ. Офіційне безробіття в докризовий період становило 2,9 % (2008 р.), а в період розгортання кризи – зросло до 3,4 % економічно активного населення працездатного віку (станом на вересень 2010 р. рівень зареєстрованого безробіття становив 2,4 %) [9, с. 3]. Характерною особливістю сільського ринку праці на нинішньому етапі здійснення аграрної реформи є збереження тривалої негативної тенденції зростання обсягів як відкритого, так і прихованого безробіття серед цієї категорії населення. Радикальні реформи аграрного сектору впродовж останнього десятирічного періоду призвели до різкого скорочення попиту на робочу силу як безпосередньо в сільській місцевості, так і за її межами.

Аналіз зайнятості населення проводиться з метою оцінки ступеня забезпеченості всіх працездатних роботою, ефективності використання трудового потенціалу, а також визначення поточних тенденцій розвитку ринку праці, особливостей формування соціально-трудових відносин між працівниками, роботодавцем та соціальними партнерами.

У галузевому розрізі найбільш інтенсивним процес звуження сфери прикладання праці в країні відбувався у виробничих галузях, передусім у промисловості. Упродовж 2000 – 2009 рр. чисельність зайнятого населення в промисловості та сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві скоротилась відповідно в 1,3 та 1,4 раза [11, с. 360]. За даними вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності основні тенденції, що були притаманні ринку праці у 2009 р. порівняно з 2008 р. такі: чисельність економічно активного сільського населення збільшилася на 55,6 тис. осіб і становила 7 008,7 тис. осіб, у тому числі зайнятого – 6 506,7 тис. осіб (зменшення рівня зайнятості на 48,8 тис. осіб) і безробітного – 502,0 тис. осіб. Загальне зростання кількості безробітного населення віком 15 – 70 років відбулося в основному за рахунок осіб працездатного віку (збільшення безробітного населення на 104,4 тис. осіб, або на 26,3 %). При цьому рівень економічної активності становив 67,1 %, зайнятості – 62,2 % і безробіття – 7,2 %. У службах зайнятості у 2009 р. серед сільських жителів було зареєстровано 287,1 тис. безробітних, рівень зареєстрованого безробіття, визначений відповідно до економічно активного населення працездатного віку, становив 4,7 % (табл. 1). Рівень

Таблиця 1

Населення* за економічною активністю, статтю та місцем проживання у 2009 р., тис.

Показник	Усього	Жінки	Чоловіки	Міське населення	Сільське населення
Економічно активне населення	22 150,3	10 761,1	11 389,2	15 141,6	7 008,7
працездатного віку	20 321,6	9 443,0	10 878,6	14 211,0	6 110,6
старше за працездатний вік	1 828,7	1 318,1	510,6	930,6	898,1
Зайняті	20 191,5	9 974,3	10 217,2	13 684,8	6 506,7
працездатного віку	18 365,0	8 657,7	9 707,3	12 756,4	5 608,6
старше за працездатний вік	1 826,5	1 316,6	509,9	928,4	898,1
Безробітні	1 958,8	786,8	1 172,0	1 456,8	502,0
працездатного віку	1 956,6	785,3	1 171,3	1 454,6	502,0
старше за працездатний вік	2,2	1,5	0,7	2,2	0,0
Економічно неактивне населення	12 823,0	7 753,4	5 069,6	9 379,1	3 443,9
працездатного віку	8 051,7	4 363,9	3 687,8	5 800,7	2 251,0
старше за працездатний вік	4 771,3	3 389,5	1 381,8	3 578,4	1 192,9

* у віці 15 – 70 років

економічної активності серед сільського населення у 2008 р. становив 65,6 %, зайнятості – 61,8 % і безробіття – 5,7 %. Серед сільських жителів безробітних було зареєстровано 307,1 тис. осіб, рівень зареєстрованого безробіття відповідно до економічно активного населення працездатного віку становив 5 % [1; 2]. Слід відзначити, що загальний рівень безробіття населення працездатного віку у 2,8 раза перевищував рівень зареєстрованого безробіття: у жінок – у 2,1 раза, чоловіків – у 3,7 раза; міських поселеннях – у 3,5 раза, сільській місцевості – у 1,7 раза.

Аналізуючи дані ринку праці і зайнятості, можна зробити висновок, що у 2009 р. порівняно з 2008 р. спостерігається збільшення економічно активного сільського населення, проте зростання загальної зайнятості не відбулося, а натомість статус безробітних працездатного віку отримали на 104,4 тис. осіб більше. Слід зазначити, що кількість безробітних з 2000 до 2008 р. включно скоротилась на 67,7 тис. осіб, навіть попри всі несприятливі фактори 2008 р. [1; 8]. Скорочення чисельності безробітного населення, збільшення зайнятого та економічно активного населення, на яке вказує Держкомстат України, свідчить про вихід на ринок праці осіб непрацездатного, зокрема пенсійного віку. Указана тенденція є причиною виникнення дефіциту трудових ресурсів, зокрема кваліфікованих, та стає суттєвим обмежувачем прискорення темпів економічного зростання в усіх галузях економіки.

За даними Держкомстату України за останні роки стабілізувався та навіть дещо збільшився рівень зайнятості сільського населення віком від 15 до 70 років – з 57,3 % у 2000 р. до 62,2 % у 2009 р. [11, с. 364]. Але, на жаль, позитивна динаміка цих показників забезпечена за рахунок так званих «самозайнятих» громадян, які за відповідною методикою додатково включені до категорії зайнятого населення, та за рахунок економічно активних селян пенсійного віку. У 2005 р. серед сільського зайнятого населення 42 %, або 2,8 млн осіб, вважалися самозайнятими, тоді як серед міського самозайнятими були лише 5 % від загальної чисельності зайнятих. У 2008 р. внесено зміни до законів України «Про зайнятість населення» та «Про особисте селянське господарство», якими передбачено, що всі члени особистих селянських господарств, якщо робота в цьому господарстві для них є основною, віднесені до зайнятого населення. При цьому в попередній редакції Закону України «Про особисте селянське господарство» до зайнятого населення належали члени особистих селянських господарств, якщо робота в цьому господарстві для них була основною і розрахунковий місячний дохід на одного працюючого був не менший за розмір мінімальної заробітної плати.

Особисте селянське господарство, як основне місце діяльності, спотворює показники реальної зайнятості населення. Це можна пояснити як реальним обмеженням можливостей щодо зайнятості селян в особистих господарствах через наявність основної роботи, а також

незначними доходами від продукції, отриманої в цих господарствах. Особистий сектор сільського господарства нині значною мірою виконує роль «акумулятора» надлишкової робочої сили на селі, дає можливість самозабезпечення продовольством селян і згладжує міжрегіональні відмінності щодо зайнятості сільського населення.

Якщо аналізувати причини незайнятості за період 2000 – 2008 рр., то приблизно дві третини незайнятих – це звільнені за власним бажанням та вивільнені з економічних причин. Причому якщо кількість перших постійно збільшувалася, то останніх – скорочувалася. Звільнення за ініціативою роботодавця не набули поширення. Відмова від звільнень з економічних причин призводить до зниження заробітної плати та підштовхує кваліфікованих працівників до зміни місця роботи, найменш кваліфіковані кадри залишаються, нагромаджуючи критичну масу некомпетентності. Добровільні звільнення дозволяють економити роботодавцям на витратах, пов'язаних зі звільненням відповідно до законодавства. У 2009 р. тенденція, яка спостерігалася протягом досліджуваного періоду, кардинально змінилася – 45,5 % отримали статус безробітних з економічних причин (проти 28,1 % у 2008 р.) та 27,0 % звільнені за власним бажанням (проти 38,6 % у 2008 р.) [11, с. 366]. Процеси тривалого спаду виробництва і знецінення вартості робочої сили зумовлюють неможливість швидкого повернення вивільнених працівників до сфери продуктивної зайнятості.

Динаміка показників щодо зайнятості населення зумовлена також зміною структури господарюючих суб'єктів у сільському господарстві. Так, станом на 1 липня 2009 р. переважна частина суб'єктів господарювання здійснювала свою господарську діяльність за такими

Таблиця 2

Рівень зайнятості населення за статтю та місцем проживання, за віковими групами у 2009 р., %

Показник	Зайняте населення 15 – 70 років	Вікова група						
		15 – 24	25 – 29	30 – 34	35 – 39	40 – 49	50 – 59	60 – 70
Усе населення	57,7	34,5	72,2	76,5	79,3	77,0	59,5	23,8
Жінки	53,9	31,0	65,2	72,2	76,4	77,5	54,1	21,8
Чоловіки	62,1	37,8	78,9	80,9	82,3	76,5	66,3	26,9
Міське населення	55,8	31,2	72,7	76,7	79,2	76,6	56,8	15,6
Сільське населення	62,2	42,1	70,8	76,1	79,6	78,0	66,2	40,1

організаційно-правовими формами, як фермерське господарство (73,7 %) та господарське товариство (13,7 %). У порівнянні з відповідним періодом 2008 р. кількість фермерських господарств зменшилася на 1 793 одиниці, господарських товариств – на 60 одиниць. Одночасно

спостерігалось зменшення питомої ваги виробничих кооперативів – на 0,2 % та збільшення частки приватних господарюючих суб'єктів і підприємств інших форм власності – відповідно на 0,3 % та 0,1 % [10, с. 51].

Характеризуючи ринок праці та його структурні зрушення, слід аналізувати не тільки абсолютні, але й відносні показники, а саме рівень безробіття та рівень зайнятості населення, які визначаються як відношення (у відсотках) кількості зайнятого (безробітного) населення віком 15 – 70 років до всього населення зазначеного віку чи населення за відповідною соціально-демографічною ознакою. Більш суттєве збільшення цих показників спостерігалось серед чоловіків, на відміну від жінок, та серед жителів міських поселень, порівняно з мешканцями сільських поселень (табл. 2) [11, с. 364].

Серед зайнятого населення віком 15 – 70 років кожен четвертий працівник був зайнятий у торгівлі, кожен шостий – у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві, рибництві або промисловості, кожен дванадцятий – в освіті. Проте, якщо аналізувати рівень зайнятості населення, то цей показник вищий у сільській місцевості на 6,4 %, що пояснюється зайнятістю сільських мешканців у неформальному секторі (особистих господарствах). Неформальний сектор економіки 2009 р., як і в попередніх роках, був основним місцем діяльності для кожного другого зайнятого сільського жителя. Слід зазначити, що в містах зайнятість у цьому секторі не набула суттєвого поширення завдяки більш сприятливій кон'юктурі на ринку праці.

Таким чином, можна констатувати недосконалість механізму реалізації державних гарантій щодо працевлаштування працездатних осіб. За період ринкових трансформацій у сільській місцевості значно погіршився стан дотримання державних стандартів і гарантій у сфері соціально-трудова відносин. Наслідками такої неврегульованості є негативні тенденції щодо руйнування трудового потенціалу, недостатня ефективність його використання, зниження конкурентних переваг України на внутрішньому і зовнішньому ринках.

На нашу думку, внесені зміни до законів та методика, яка застосовується Держкомстатом України щодо обліку зайнятого населення в сільському господарстві, спотворює оцінки фактичного стану зайнятості в сільській місцевості. Тому ми вважаємо, що сільське господарство сьогодні, як жодна інша галузь, акумулює основну частину прихованого безробіття, адже для значної частини самозайнятих їх діяльність забезпечує лише мінімальні засоби для відтворення робочої сили. Необхідно також враховувати те, що на цю категорію населення не поширюються державне соціальне страхування, пенсійне забезпечення та інші види соціального захисту.

Відповідно до Закону України «Про особисте селянське господарство» для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше ніж 2 га, які передані фізичним

особам у власність або оренду. При цьому нижня межа розміру земельної ділянки не визначена. Крім того, в різних регіонах України через притаманні їм ґрунтово-кліматичні умови та спеціалізацію доходи (збитки) з одного гектарі ріллі дуже різняться. Тому вважаємо, що вимоги до діяльності особистих сільських господарств, відповідно до яких дозволяється обліковувати їх працівників як зайнятих, вимагають більш глибокого дослідження та додаткового законодавчого врегулювання. Зараховуючи членів особистих селянських господарств до зайнятих, необхідно зважати на їх реальні доходи від цієї діяльності та доступність напрямів обов'язкового соціального захисту. Ігнорування таких вимог однозначно спричинить подальше руйнування соціально-трудова потенціалу сільських територій. Уже зараз це призводить до того, що кількість працівників, які проживають у сільській місцевості і зайняті на підприємствах сільського господарства або в «організованому» секторі економіки, щорічно зменшується. Так, зайнятість сільського населення на підприємствах і в організаціях сільського, лісового і рибного господарства за місцем проживання у 2009 р., порівняно з 2004 р., зменшилася на 846,1 тис. осіб (або на 21,2 %) [10, с. 30]. Зважаючи на сформовану протягом тривалого часу звичку селян та бажання працювати саме в «організованих» формах, зазначений показник досить адекватно відображає негативну ситуацію щодо зайнятості на сільських територіях. Збереження деструктивних тенденцій у сфері сільської зайнятості і ринку праці об'єктивно зумовлюватиме подальший процес погіршення умов відтворення кількісних та якісних параметрів трудового потенціалу села.

В Україні ринок праці незбалансований за фундаментальними чинниками попиту і пропозиції; на ньому відсутні гарантії забезпечення зайнятості сільського населення та цивілізовані соціально-трудова відносини. Більша адаптованість економіки до змін вимагає забезпечення кращої гнучкості на ринку праці, зокрема, й шляхом сучасної організації виробничого процесу та ширшого вибору механізмів здійснення трудової діяльності, що передбачає урізноманітнення механізмів юридичного оформлення трудових відносин. У питанні забезпечення гнучкості ринку праці європейські рекомендації щодо урізноманітнення правових механізмів оформлення трудових відносин та сприяння частковій зайнятості є досить актуальними для України. Положення про максимальне охоплення праці договірними відносинами, питання урізноманітнення форм трудових договорів, оформлення трудових договорів, норми щодо сезонних контрактів слід максимально враховувати під час опрацювання нормативно-правових актів.

Реалізація цих завдань пов'язана з необхідністю переглянути існуючі законодавчі вимоги щодо оформлення трудових контрактів з метою підвищення їх гнучкості. Нові умови трудових відносин потребують

забезпечення належного рівня безпеки працівників за будь-якої форми контракту та попередження виникнення тіньового ринку робочої сили. Необхідно також звернути увагу на нормативне забезпечення та взагалі змінити підходи та ставлення до тимчасової та неповної зайнятості. На даному етапі в державній політиці зайнятості тимчасова та неповна зайнятість оцінюються як негативні явища в контексті зменшення гарантій соціального захисту працівників. Водночас слід урахувати об'єктивні реалії вступу України до СОТ та відповідні труднощі забезпечення конкурентоздатності вітчизняних підприємств. Очевидно, що їм буде важко забезпечити повну зайнятість працівників разом із передбаченими чинним законодавством соціальними гарантіями. Відповідно, необхідно звернути увагу на належне правове регулювання неповної та тимчасової зайнятості.

Як свідчить досвід інших країн, позитивні результати приносить децентралізація політики зайнятості, що дає можливість пристосувати її до регіональних умов. Регіональне регулювання підвищує значення місцевих ініціатив, місцевих органів влади в розвитку виробництва та підприємництва, у підвищенні зайнятості своїх регіонів. Особливо актуальним та надзвичайно необхідним для України є збереження та посилення позицій держави в реалізації активної політики зайнятості.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна констатувати, що у сфері дотримання гарантій зайнятості відбуваються досить складні та суперечливі процеси. Намітилися позитивні зрушення в організаційно-правових формах зайнятості, певною мірою поліпшилися можливості пошуку необхідної роботи та диверсифікації доходів. У той самий час зберігається значна невпевненість працівників у збереженні своєї роботи, на досить низькому рівні залишається задоволеність економічними параметрами (заробітною платою, пільгами) праці. Тому під час прийняття стратегічних управлінських рішень у сфері зайнятості сільського населення пріоритетними напрямками мають бути: сприяння зайнятості населення шляхом збереження існуючих та створення нових робочих місць на підприємствах усіх форм власності та видів діяльності; посилення мотивації до легальної продуктивної зайнятості; підтримка розвитку системи колективно-договірного забезпечення повної, продуктивної і вільно обраної зайнятості.

У рамках необхідних змін концептуальних підходів можна розглянути такі напрями захищеності економічно активного населення на ринку праці: наявність рівних можливостей працевлаштування; наявність стабільної та вільної зайнятості; самостійність на роботі; можливість відновлення професійних навичок; безпека умов праці; можливість представництва у професійних організаціях і об'єднаннях різного виду; гарантія отримання певного мінімального доходу.

На сучасному етапі розвитку в основу формування нормативно-правового забезпечення зайнятості населення необхідно покласти

розробку механізму розмежування повноважень у сфері регулювання ринку праці між загальнодержавними та регіональними органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування.

Список використаних джерел

1. **Економічна** активність населення України за 2008 р. : стат. зб. / відп. за вип. Н. В. Григорович. – К. : Держ. комітет статистики України, 2009. – 228 с.
2. **Економічна** активність населення України за 2009 р. : стат. зб. / відп. за вип. І. В. Сенік. – К. : Держ. комітет статистики України, 2010. – 205 с.
3. **Калачова І. В.** Умови і гарантії зайнятості: концептуальні підходи і статистичне оцінювання / І. В. Калачова // Демографія та соц. економіка. – 2006. – № 2. – С. 151 – 157.
4. **Онiкiєнко В. В.** Пріоритети соціалізації ринку праці в умовах ринкової стабілізації та глобалізації національної економіки України / В. В. Онiкiєнко // Демографія та соц. економіка. – 2006. – № 2. – С. 101 – 114.
5. **Про зайнятість** населення : Закон України від 1 берез. 1991 р. № 803-ХІІ. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
6. **Про особисте** селянське господарство : Закон України від 15 трав. 2003 р. № 742-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 23. – С. 9 – 13.
7. **Про фермерське** господарство : Закон України від 19 черв. 2000 р. № 973-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 29. – С. 62 – 75.
8. **Розвиток** сільських територій України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 751 с.
9. **Системні** вади ринку праці України та пріоритети його реформування : аналіт. доп. / за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2010. – 47 с.
10. **Сільське** господарство України за 2009 р. / за ред. Ю. М. Остапчука. – К. : Держ. комітет статистики України, 2010. – 375 с.
11. **Статистичний** щорічник України за 2009 р. / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Консультант, 2010. – 567 с.
12. **Соціально-демографічні** характеристики домогосподарств України у 2009 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. / відп. за вип. І. І. Осипова. – К. : Держ. комітет статистики України, 2009. – 80 с.

Надійшла до редколегії 20.04.11